

О. М. Федьков,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри археології, спеціальних
історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

РЕАКЦІЯ ЧИ СТАБІЛІЗАЦІЯ: СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1907-1910 рр.

У статті розглянуто питання наукової термінології при висвітленні конкретно-історичних питань в історії України. Висвітлено діяльність національної (УСДРП) та інтернаціональної (УСДС) соціал-демократичних організацій у Подільській губернії в період реакції (червень 1907–1910 рр).

Ключові слова: соціал-демократія, УСДРП, УСДС, Подільська губернія, реакція.

З розпуском Державної Думи другого скликання в Російській імперії розпочався новий період історії, який в літературі іменують добою реакції або ж стабілізації. У контексті конференції, предметом якої є «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.», варто відзначити, що зміни (перетворення) в регіоні відбувалися шляхом інкорпорації, інтеграції, модернізації, еволюції, реформи, революції, а також і реакційної політики, яка, зокрема, впроваджувалася після поразки змови декабристів, після вбивства Олександра II та поразки революції 1905 р.. Звісно, не можна абсолютизувати реакцію, розглядаючи її як суспільно-політичний рух до повної реставрації та збереження старих порядків. Можемо її розглядати як часткове повернення до минулих політичних, економічних, соціальних і культурних практик. Водночас, на наш погляд, видається невдалим термін «період стабілізації» як заміник «добу реакції»; він може розглядатися як спроба реабілітації Російської імперії, політика якої не відповідала потребам суспільства, зокрема переважної більшості жителів монархії Романових. Жодним чином не прагнули до «стабілізації» жителі українських губерній, які не змогли закріпити демократичні перетворення, які відбулися в 1905–1907 рр., та потребували подальшої боротьби за досягнення політичних, соціально-економічних і духовно-культурних змін.

Український соціал-демократичний рух на Поділлі в 1907–1912 рр. знайшов відображення у сучасній науковій літературі. У працях з історії соціал-демократії В. Головченка, О. Федькова відзначається діяльність марксистських організацій у краї [14; 18]. Діяльність УСДРП і Спілки в контексті партійно-політичного життя в Подільській губернії початку XX ст. у знайшла відображення у монографії С. Ткача та Д. Решетченка [16]. Діяльність соціал-демократів під час виборів до III і IV Державних Дум вивчав А. Глушковецький [15]. Попри це, історія соціал-демократії на Поділлі потребує

подальшого дослідження, оскільки ново виявлені архівні матеріали уможлиблюють з'ясувати невивчені аспекти, здійснити порівняння та нові висновки.

Початок добі реакції 3 червня 1907 р. поклав розпуск Державної Думи та запровадження нового виборчого закону, який суттєво обмежував виборчі права громадян. Водночас правоохоронні органи царизму здійснювали репресії проти членів ліберальних і соціалістичних партій, учасників демократичного та революційного руху в 1905–1907 рр. Українські політичні та культурні організації, преса знову піддавались гонінням влади. Попри такі несприятливі умови, у Подільській губернії продовжувалась діяльність українських соціал-демократичних організацій двох напрямів – національної Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і інтернаціональної Української соціал-демократичної спілки (УСДС), яка складала автономну частину Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Нами розроблена класифікація соціал-демократичних організацій, яка, залежно від переваг у розв'язанні соціальних і національних проблем і від принципів партійного будівництва та складу учасників, передбачає поділ марксистських партій Російської імперії на інтернаціональні та національні. Діячі інтернаціональних марксистських організацій обстоювали побудову соціалістичного ладу, в якому унаслідок усупільнення засобів виробництва будуть ліквідовані класи, а відтак – соціальний та національний гніт. У партійному будівництві вони висловлювалися за створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, в якій національні секції мали діяти на автономних засадах. За складом учасників зазначені організації були полі національними[18, с. 73].

Програмні вимоги національних соціал-демократичних партій також ґрунтувалися на класових засадах і передбачали революційний переустрій суспільства. У питанні про майбутній національно-правовий статус пригноблених націй вони виступали за досягнення політичної незалежності, національно-територіальної чи екстериторіальної персональної автономії. У побудові партій вони були за існування незалежних соціал-демократичних партій або ж РСДРП як федеративне об'єднання національних марксистських організацій. До складу національних марксистських партій входили переважно представники тієї національності, яку вони представляли[18, с.73]. На території Подільської губернії функціонували осередки національних (УСДРП, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд)) та інтернаціональної Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), автономною складовою якої була Українська соціал-демократична спілка. У зазначеній статті ми розглянемо діяльність двох українських організацій – національної УСДРП та інтернаціональної УСДС.

Кам'янецька організація УСДРП, за матеріалами партійних звітів, у 1907 р. нараховувала близько 170 членів[2, арк. 100]. Вона утворилася на Різдво 1906 р.; її фундатором і лідером став лікар П. Блонський[17, с. 65]. Найбільші партійні осередки українські соціал-демократи мали в таких селах повіту: Чернокозинці – 20, Армяни – 12, Боришківці – 10, Залуччя – 10, Черче – 6, а

також у Приворотті Ушицького повіту – 30 і Метанівці Гайсинського повіту – 10 осіб. Проте в багатьох поселеннях, як зазначалось у звіті, діяв лише «іден член» (Гуменці, Дунаєвці, Маків, Рахнівка, Смотрич та ін.) [2, арк. 102, 103]. Звісно, складно було уседекам-одинакам досягнути значних результатів роботи.

На початку періоду реакції відбулася третя конференція Кам'янецької організації УСДРП, на якій розглядали питання про тактику партії в умовах розпуску II Державної Думи та обговорювали новий виборчий закон [2, арк. 100]. Українські соціал-демократи, як засвідчили наступні події, брали участь у третьодумських виборах.

У серпні 1907 р., діячі УСДРП скористалися можливістю та провели три зібрання за участі 27 учителів, що брали участь у «общеобразовательних курсах» для учителів нижчої школи у Кам'янці-Подільському [2, арк. 100]. Як бачимо, національні соціал-демократи вбачали в українському учительстві свого природнього союзника.

У звітах відзначалася робота найактивніших партійних організацій. Наприклад Городоцька група, яка складалася з 12 робітників чавуноливарного заводу та 8 селян, заснувала два гуртки. Проводили періодичні зібрання. Мали бібліотеку, касу, гектограф – прилад, на якому тиражували листівки, проводили масовки – зібрання жителів містечка. Про організаційну зрілість городоцьких уседеків свідчило те, що вони посилали делегата на Кам'янецьку конференцію та мали зв'язки з ЦК партії [2, арк. 102].

Приворотська група мала свою бібліотеку (близько 100 книжок), касу та гектограф. Члени осередку організували п'ять масовок, друкували відозви та вели агітацію по навколишніх селах. Делегати групи брали участь у губернській партійній конференції [2, арк. 100]. У вересні 1907 р., як встановив С. Ткач, українські соціал-демократи з Привороття видали українською мовою листівку «До селян», в якій зазначали про труднощі виборчої кампанії до III Думи. Водночас вони закликали до участі в виборах та обрання «таких людей, які могли постояти за народ з честю, боротися з правительством за землю і за визволення народу» [16, с. 190, 332]. Проте арешт інтелігентів – керівників групи негативно позначився на подальшій роботі групи [2, арк. 103].

Діяльність УСДРП на Поділлі, починаючи з кінця 1907 р., зовсім припинилася, оскільки місцевих партійних керівників заарештували або вони, як П. Блонський, вимушено покинули край. Загалом українські соціал-демократи мали невелику кількість нечисленних осередків, які зосереджувалися переважно в селах Кам'янецького повіту. Свою діяльність вони спрямовували переважно на селянство.

У другій половині 1907 р., унаслідок репресій проти керівництва УСДРП, частину її діячів засудили, інші, побоюючись арешту, – емігрували. Унаслідок цього ЦК, обраний на третьому з'їзді, фактично перестав функціонувати [14, с. 104]. У Подільській губернії український соціал-демократичний рух тимчасово припинив існування.

Українська соціал-демократична спілка наприкінці революції 1905–1907 рр. діяла як автономна територіальна організація РСДРП на теренах Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської губерній та,

частково, Гомельщини та Бессарабії, тож всі партійні осередки Поділля підпорядковувалися її Головному комітету[18, с. 281–374]. Проте на початку доби реакції в країні відбувся загальний занепад революційного руху, а Спілка опинилася у фокусі уваги жандармів; за її діями велося стеження, вони заарештовувалися. Можливо, найбільшою проблемою було те, що в лавах УСДС перебували агенти охоранки, які діяли під кличками та передавали інформацію про діяльність громад та їхнє керівництво. Зокрема, про осередки Спілки та їхніх активістів у Подільській губернії інформували «Благовещенський», «Нікольський», «Савелій», «Андрій», «Новий» [9, арк.98–100: 5, арк. 54 зв., 61 зв.,79, 79 зв., 80 зв.,118, 162 зв., 163 зв.]. Помічник начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті доповідав про роботу низки секретних співробітників і навіть назвав ім'я агентки в Спілці та суму оплати: акушерка Кофман, 25 руб. в місяць[6, арк. 138]. У грудні 1908 р. у Вінницю прибув провідний діяч Закордонної групи Спілки Й.Барановський (партійне псевдо – Антип), який роз'їжджав по спілківських громадах з метою скликання конференції. Проте цей приїзд не віщав нічого доброго. Справа у тому, що він був агентом Київського охоронного відділення й передавав туди всі відомі йому відомості[18, с. 417–418]. Відтак, унаслідок низки зазначених причин організації УСДС поступово згортали чи припиняли роботу.

У другій половині 1907 р. у Подільській губернії ще функціонувала мережа спілківських осередків, сформована в період революції. Попри номінальне об'єднання УСДС і Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі та Росії (Бунду), зазначені організації на місцях діяли автономно, деь конкуруючи між собою. Для прикладу у листі з м. Бар Могилівського повіту, від якогось Йосипа, у Головний комітет УСДС, датованому 8 серпня 1907 р., повідомлялось, що під керівництвом Бунду у місті діяло дві профспілкові організації прикажчиків чисельністю 50 осіб і кравців – 45. Майже всі вони – бундівці, за винятком чотирьох прикажчиків-спілківців. Група Спілки, за словами адресанта, діяла в місті лише рік і не змогла залучити в свої лави достатньо робітників одного цеху. Тільки тепер вона стала поширювати свій вплив і організовує робітників цукрових заводів і млинів. Йосип інформував, що найближчим часом групу покине два працівники й тому просив надіслати «на зиму людину», оскільки окрім міської роботи, хоча й «нікчемної», є «досить великий сільський район із напіворганізованими вже селянами, які з розпростертими обіймами прийняли би професіонала» [8, арк. 127]. Втім, на той час ГК УСДС не мав достатньої кількості професійних революціонерів, щоб допомогти барській групі.

У серпні-вересні 1908 р. в губернії, за даними охоранки, активніше діяли спілківські осередки Летичева, Літина, Немирова, Тульчина та Вінниці, слабше – у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Барі та Могилеві-Подільському. Фінансове становище громад було важким, а по селах зрідка розповсюджувалися нелегальні видання [16, с. 192–193]. Змінився характер діяльності соціал-демократів у добу реакції. Вони прагнули використовувати легальні можливості – відкривали крамниці споживчих товариств, проводили своїх членів до складу органів місцевого самоврядування [12, л. 5].

Попри репресії, все ж організаційна партійна робота провадилася. У середині серпня 1908 р. діячі немирівського осередку Спілки спробували скликати районну конференцію з метою консолідації громад і налагодження зв'язків з керівним центром. Передбачалося скликати форум у Немирові або Вінниці, де продовжували діяти діяли сільські організації [4, арк. 30]. Проте, чи відбулася зазначена конференція – невідомо.

Найактивнішою залишалась Вінницька організація Української Спілки, керівництво якою здійснювали приватний учитель Г. Боркун, зубний лікар В. Гельтман і міщанка П. Шрайберг. Джерела засвідчують, що вінницькі спілківці підтримували зв'язки з редколегією газети «Правда» (Женева, Відень), провідний діяч якої М. Меленевський «отримав мандат» на видання цього соціал-демократичного органу. Примірники цього часопису поширювалися у Вінниці, надсилалися в Бердичів. Вінницька організація УСДС поширювала свій вплив лише на східну частину Поділля і у квітні 1909 р. навіть зуміла провести конференцію сільських організацій, 15 учасників якої обрали Подільський районний комітет [3, арк. 105; 9, арк. 71, 96–97; 10, арк. 4–9; 11, арк. 1–11].

Навесні 1909 р., унаслідок співпраці з редколегією «Правди», зокрема з М. Меленевським, активізувалася діяльність Волинського та Подільського районних комітетів УСДС, які налагодили між собою зв'язки. У квітні Волинський і Подільський районні комітети спільними зусиллями видрукували відозву «Что делают сельским рабочим?» [7, арк. 113], в якій автори з'ясовували причини важкого становища сільських робітників і закликали останніх, з метою відстоювання власних інтересів, створити «міцну постійну професійну організацію». Робітникам рекомендувалося виробити колективні вимоги підвищення заробітної плати та покращення умов праці, «селу з селом міцно зв'язатися через виборні сільські комітети» та за допомогою солідарного страйку добитися їхнього виконання. Листівка завершувалася словами: «В нас самих, в нашому дружньому єднанні, в нашій робітничій організації наша сила та запорука нашого кращого життя» [7, арк. 114, 114 зв., 115]. Однак в умовах реакції реалізувати ці рекомендації виявилось складно.

У середині травня 1909 р. здійснювалася підготовка до проведення спільної конференції Волинського та Подільського районів. З цією метою 10 травня з Києва у Бердичів приїжджав представник Центральної групи Спілки «якийсь Захаренко», який зустрічався з керівником волинських спілківців Д. Бродським. Місцем її проведення спочатку визначили спочатку Бердичів, згодом – Рівне, а потім, у зв'язку з арештами в цьому місті, – Володимир-Волинський [8, арк. 52–53].

У руки таємної поліції потрапило листування соціал-демократів, яке свідчило про підготовку конференції. Із нього стало відомо, що зібрання («ярмарка») мало відбутися в червні у Володимир-Волинському, а кількість делегатів («купців») з технічних причин не мала перевищувати п'ятнадцять осіб. Очікувався приїзд із-за кордону «головного представника закордонної фірми» [3, арк. 98–99, 105–105 зв., 109–109 зв., 113–127 зв., 190]. Щоправда,

історичні джерела не повідомляють, що така конференція все ж відбулася.

Починаючи з другої половини 1909 р. про діяльність УСДС маємо поодинокі відомості, які стосуються співпраці громад Подільської та Волинської губерній. На основі даних таємної агентури, жандарми знали, що наприкінці серпня та у вересні у Вінницю приїжджали з-за кордону спілківські емісари М. Менес і М. Меленевський. Останній привіз з собою 3000 екз. № 4 газети «Правда», частина з яких призначалася для Бердичева [9, арк. 87, 99, 100]. У п'ятому числі часопису повідомлялось про спільне засідання подільського та волинського районних комітетів. Останні закликали редколегію притримуватися тієї ідейно-політичної лінії, яку вони означили в перших номерах. Бердичівські спілківці інформували правдівців про те, що робітники охоче підписуються на неї. Наприкінці 1909 р. члени УСДС Подільського району безуспішно спробували скликати конференцію [18, с. 452].

Проте жандарми, завдяки внутрішній агентурі, пильно стежили за діяльністю Подільського комітету Спілки у Вінниці і протягом 1909 р. тричі (20 квітня, 26 серпня та 16 листопада) провадили триси серед його членів [1, арк. 1; 9, арк. 87, 87 зв.; 10, арк. 9]. І хоча їм бракувало доказів для арешту спілківських керівників, зазначені акції підточили роботу громади, але не зупинили. Про це свідчив агент «Андрій», який 12 січня 1910 р. інформував про діяльність секретаря Подільського районного комітету Спілки РСДРП Тафловіча, що отримував і поширював газету «Правда» [5, арк. 35–36 зв.]. Станом на 1 лютого 1910 р., як стало відомо охоранці, частина його членів вибули з вінницького району, а з тих, що залишилися, «ніхто не бажає брати на себе організаційної діяльності» [5, арк. 54 зв.]. Втім, в громаду ще продовжували надходити невелика кількість чисел «Правди» [5, арк. 54 зв.]. Отже, діяльність спілківців у Вінниці поступово згасала.

У березні 1910 р. у Кам'янець-Подільський прибув студент Московського університету І. Ільницький, який, за даними агентури – «видний діяч партії «Спілка» і хороший технік». За два-три тижні перебування у місті він планував налагодити зв'язки між Кам'янцем і «центральною явочною квартирою» у Києві, а також залучити до роботи спілківців у Балтському, Кам'янецькому, Ушицькому, Проскурівському, Могилівському та Летичівському повітах. Цікаво, що І. Ільницький використовував «старі» зв'язки та налагоджував контакт із С. Штільман, яка ще в 1905/6 рр. працювала в організації, а тепер проживала в Балтському повіті, де раніше спілківці не працювали [5, арк. 79–79 зв.].

У серпні 1910 р., за даними агента «Нового», відбулася розмова між студентами Д. Лоевецьким і Є. Маркевичем, під час якої перший рекомендував об'єднати місцевих соціал-демократів, «добрих працівників» – Л. Захаржевську, П. Самулевича, Шарія та М. Фольвашенка у групу, яка б діяла під керівництвом однієї особи. Для отримання коштів він пропонував влаштовувати платні реферати. Проте П. Самулевич і Л. Захаржевська (після революції 1917 р. – відомі освітянські діячі в м. Одесі [13, с. 31–32]) одружилися й переїхали в с. Зарванці Вінницького повіту, де чоловіку надали місце

сільського вчителя. Подружжя планувало вести «пропаганду соціал-демократичних ідей між селянами». [5, арк. 162 зв.–163 зв.].

У вересні того ж року вихованець Подільської духовної семінарії В. Садковський, за даними секретного співробітника «Миронича», виробив статут соціал-демократичного гуртка, який планував створити у Кам'янці-Подільському. Він також зустрічався з прикажчиком М. Кацом, від якого отримав п'ятнадцяте число газети «Правда» та обіцянку постачати для читання нелегальну літературу [5, арк. 176 зв., 177]. Проте даних про результати заходів В. Садковського нами не виявлено.

Отже, в період реакції (1907–1910 рр.) в Подільській губернії продовжувалася діяльність соціал-демократичних організацій національного (УСДРП) та інтернаціонального (УСДС) напрямів. Українські соціал-демократи мали не чисельні організації, які діяли у другій половині 1907 р. переважно в Кам'янецькому повіті. Їхніми провідниками виступали представники національної інтелігенції, а членами – здебільшого селяни. Українська Спілка мала більш розгалужену мережу організацій, до складу яких входили представники української та єврейської національностей. Попри наявність таємних агентів, репресії, спілківські громади продовжували свою діяльність, підтримували зв'язки з редколегією соціал-демократичної газети «Правда».

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 33.
2. Центральний державний архів вищих органів України (м. Київ). Ф. 3807. Оп. 1. Од. зб. 8.
3. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). Ф. 275. Оп. 2. Спр. 46.
4. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 94.
5. ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 296.
6. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 21.
7. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 341.
8. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва) (далі – ГАРФ). Ф. 102. 1907 г. Оп. 237. Д. 8, ч. 1, пр. 2.
9. ГАРФ. Ф. 102. 1909 г. Оп. 239. Д. 8, ч. 1, л. А.
10. ГАРФ. Ф. 102. 1909 г. Оп. 239. Д. 8, ч. 3.
11. ГАРФ. Ф. 102. 1909 г. Оп. 239. Д. 8, ч. 4, л. А.
12. Российский государственный архив социально-политической истории (г. Москва). Ф. 341. Оп. 1. Ед. хр. 305.
13. Букач В. М. Науковці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені Д. Ушинського. Біографічний словник. Вип. 3. Одеса: ПНПУ, 2020. 92 с.
14. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.; Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у

пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

15. Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. 400 с.

16. Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку XX століття.: монографія у 2 кн. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. 368 с.

17. Федьков О.М., Глушковецький А.Л. Пантелеймон Блонський – український соціал-демократ із Поділля та селянство на початку XX ст. // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2020. Вип. 23. С. 62–68.

18. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

В.Ф. Колесник ,

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,

завідувач кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О.В. Чеберяко,

докторка історичних наук, кандидатка економічних наук,
професорка кафедри фінансів,

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКІ ВИМОГИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті на основі аналізу програмних документів розкриваються аграрно-селянські вимоги українських партій в Російській імперії на початку XX ст. У кінцевому підсумку партії вимагали перехід усіх земель у власність краю і передачу землі тим , хто на ній працює. Інтереси селян ставилися на перше місце і це знайшло відображення як у вимогах, що були спрямовані на поліпшення становища хліборобів у конкретно-історичних умовах, так і у планах партій, спрямованих на стратегічне вирішення аграрного питання.

Ключові слова: українські партії, партійні програми, земельне питання, аграрно-селянські вимоги, конфіскація землі, викуп землі, націоналізація землі Україна, Російська імперія.